A SZELLEM ERŐSZAKA – AZ ERŐSZAK SZELLEME?

Az 1968-as mozgalmi hullám kontúrjainak változásai
az újabb publikációk tükrében

Szabó Máté

(ELTE ÁJK Politikatudományi Intézete)

ÖSSZEFOGLALÓ

A review esszé négy angol nyelvű kötetet elemez, amelyek eltérő elméleti-módszertani alapon hasonlítják össze az 1968-as mozgalmi hullám dinamikáját, elsősorban Nyugat-Európában és kitekintéssel az USA-ra, illetve egyes munkák nyitnak a kortárs keleti blokk – Kelet- és Délkelet-Európa – felé is. A négy kötet nagyon szerteágazó elmélettörténeti, történeti, szociológiai és kultúrtörténeti kontextusban, interdiszciplinárisan elemzi az 1968-as tiltakozási és mozgalmi hullám problematikáját. Ez az irodalmi áttekintés az erőszak és erőszakmentesség témáját emeli ki, illetve mutatja be a szerzők és kötetek véleményét erről. Gerd-Rainer Horn munkája az öngazgatási demokrácia szellemét tekinti 1968 fő üzenetének, de ő és mások is felhívják a figyelmet a '68-asok forradalmi, közvetlen-demokratikus felfogására, ami az új baloldalt a képviselői demokrácia kritikusává és alternatív utak keresőjévé, a terrorizmust és a tüntetéseken alkalmilag erőszakot alkalmazó anarchistákat és más agresszív szubkultúrákat pedig az állami erőszak megkérdőjelezőjévé tette. Az elméleti-politikai háttér a Vietnam elleni agresszió miatti antiimperialista ellenállási koncepció, Marx, Mao, Marcuse, Che Guevara, Frantz Fanon, Castro és mások elmélete és gyakorlata alapján állt. 1968 politikai üzenete azonban összetett, mint főképp Tismaneanu kötetének kiemelt tanulmányai rámutattak, sőt, ellentmondásos ebből a szempontból is. A hetvenes-nyolcvanas évek mozgalmi fejlődése Nyugaton a Gandhi-féle erőszakmentes polgári engedetlenséggel jellemezhető, az ellen-kulturális, béke- és ökológiai mozgalmakban jelentkezik, amelyek elutasítják az új baloldal marxizmusát. Ugyanígy a keleti blokk ellenzéki mozgalmai az 1989-es demokratikus átmenetben egyaránt erőszakmentes stratégiát alkalmaznak.

Kulcsszavak: 1968 tiltakozási hulláma ■ jóléti demokráciák ■ diákmozgalmak ■ erőszak ■ erőszakmentes stratégia ■ a demokrácia válsága

Ahogy 1789 és 1848–49 hagyománya és cezúrája meghatározza az azt követő évszázad felkeléseit, forradalmait és az azokkal foglalkozó gondolkodást, illetve kutatást, úgy viszonyul 1968-hoz Hannah Arendt szerint a későbbi mozgalmi fejlődés és a mozgalmak tudományos vizsgálata is. Tehát az alternatív mozgalmak a nyolcvanas években, a globalizáció elleni és kritikus mozgalmak

az ezredfordulón és azt követően, a megszorító politikák elleni kampányok 2011 után – amelyek mind összetett mozgalmi szektorok voltak – valahogyan mind kapcsolódnak 1968 hagyományához, mint „ősforráshoz”.

1968 tiltakozási hulláma és ötvenévnvi szakirodalma – olyan kásahegy, amelyből sokan táplálkozhatnak egyszerre, és útjaik még csak nem is keresztezik egymást. Sok kutató és gondolkodó egybehangzó tézise, hogy az 1968-as mozgalmak megváltoztatták a jóléti demokráciák civil társadalmát, mozgalmi szektorát és tiltakozási kultúráját. Az azóta eltelt fél évszázad perspektívája igazolja ezt a tételt. Ennek megfelelően óriási szakirodalom áll rendelkezésre, a legkülönbözőbb nyelveken, értsd beszélt nyelveken, de más és más „nyelveken szól 1968”; visszaemlékezések, tanulmánygyűjtemények, konferenciák, összehasonlítások, monografikus munkák, korrajzok, vagy átfogó globális, vagy huszadik századi történelem-értelmezések, avagy filozófia, politológia, szociológia, kortörténet, kultúrtörténet – és annak különféle részterületei.

Itt a politológia összehasonlító szemléletű angol nyelvű irodalmából négy kötet kerül bemutatásra és szinte mind másik „műfaj”: Gerd-Rainer Horn kötete egyszerűs történeti monográfia a jóléti demokráciák egy részének – jelentős részének – összevetésével az ellenkultúra és az Új Baloldal fonalán. Egy másik, kollektív kutatási projekt-kötet a szocializáció, a politikai emlékezet-kultúra, a generációs metszetek összeurópai szeletét térképezi fel interjúk segítségével. A harmadik, amely német–amerikai összehasonlító kötet, mind politikaelméleti, mind történeti tanulmányokat egyaránt tartalmaz. Végül, de nem utolsósorban Tismaneanu válogatása sokkal inkább Kelet- és Dél-Európa felé nyit, mint a nyugati kutatók művei – leszámítva a kiegyensúlyozott összeurópai kutatást –, és jó értelemben vett heurisztikus elméleti és történeti kérdésfeltevésain akár empirikus és történeti kutatások sora indulhatna el, mert nem lezár egy Történetet, hanem új horizontokat villant fel.

Ebben a sokféleségben a mi vezérlő csillagunk az erőszak és az erőszakmentesség kérdése, amely lényeges az összes társadalmi és politikai mozgalmakban, de különösen érdekes kontrasztokat és kontúrokat mutat fel a jelen téma, 1968 és utóélete kapcsán. Maga a mozgalmi hullám teljesen megosztott ebben a vonatkozásban, hiszen tartalmaz erőszakmentes ellenkulturális mozgalmakat és terrorista politikai mozgalmakat is, és a marxizmus forradalom-elmélete az erőszak szerepét fontosnak és az elnyomott osztályok számára legitimnek tekinti. Ezzel szemben a hetvenes évek végének és a nyolcvanas éveknek a mozgalmi, az ökológiai és békemozgalmak a marxizmussal és a Párt-mítosszal együtt szakítanak az erőszakkal. Valamint az 1989-es átmenetek, amelyek főképp Tismaneanu kötetében lépnek a színpadra fő tendenciájukban – legalábbis a Moszkva/Gorbacsov vezényelte rendszerátalakulásoknál erőszakmentesek voltak –, míg Kína, Jugoszlávia, Albánia és Románia esetén az erőszak szerepe jelentős volt.

TENDENCIÁK A KUTATÁSBAN

Melyek azok az irányok a teljesség igénye nélkül, ahol az elmúlt tíz év főképp angol nyelvű '68-as kutatása tovább lép, mintegy trendként rögzíthetően a korábbi kutatások keretein? Ilyen a széles perspektívájú összehasonlítás, mesze az eredetileg a nyugati jóléti demokráciákra orientált szemléletmódon túllépve. Ennek a perspektíva-kiterjedésnek az első szakasza már 1989 és az EU keleti bővítése után, de már előtte is érvényesült. Ennek keretében Kelet- és Közép-Európa „keleti blokk” államaiban megjelent „elnyomott”, a „Nyugathoz” képest a demokrácia és a gazdasági fejlettség szempontjából összességében a „handicap” állapotában mobilizálódó mozgalmak egyre inkább a kutatások előterébe vagy egyáltalában a homlokterébe kerültek. Az összehasonlító kutatások gyakoribbá válásával a nemzetközi kooperációra épülő tudományos hálózatok szerepe megnövekedik, amely részben tükrözi az említett tematikus gazdagodás dimenzióit és a régióbeli kutatók előtérbe kerülését jeleneti.

Részen párhuzamos a más perifériás, „handicap” eseteket felsorakoztató mobilizációknak az elemzése (Fekete-Afrika, Ázsia, Dél-Amerika), amely ugyancsak az adott régiókból, országokból származó kutatók és kutatói teamek bevonásával jár. Ez olyan országok estében is érvényesül, ahol nem voltak jelentős mobilizációk, mégis volt és lehetett 1968-nak politikai és kulturális hatása – a Beatles indiai látogatása ott egy ilyen fontos eseménynek számít –, hiszen a világpolitika pillérei megroggyantak és teret engedhettek új törekvéseknek a válság hatására. Ma akár a „hidegháború kutatása” mintájára felvethető „1968 kutatása”, mint a nemzetközi és belpolitikát összekapcsoló paradigmának a kérdése, ötven év után vajon lenne-e ennek létjogosultsága?

A „klasszikus” jóléti demokráciákra (USA, Japán, Nyugat- és Észak-Európa) koncentrált, részben az ezeken a területeken lezajlott mobilizációk és tiltakozási hullámok révén a társadalomtudományokba belépő „68-as” generáció főként radikális baloldali elkötelezettségével jellemezhető kutatásait felváltja az egyre szélesedő kutatási perspektívákat és differenciálódó módszertant felvonultató új hulláma a kutatásoknak. A kutatók körében a korábban mintegy „kötelező” „68-as szimpátia” visszaszorul, és a tárgygal szemben a módszer-tan szűrőin át jön létre a kapcsolat, nem pedig a szocializációs perspektíva pro avagy kontrahatásai alapján.

A több ország és több mozgalom 1968-as vagy 1967-es és 1969-es epizódjait egyetlen, bár összetett elemzési egységként konstruáló „emlékezőpolitika” ma már fél évszázados, és egyre több alternatív utat vonultat fel. Az ötvenedik évforduló teret nyit ma a legkülönbözőbb diskurzusoknak, amelyeket az idő előre haladásával egyre inkább a személyes, generációs tapasztalatokkal nem rendelkező kutatók és elemzők végeznek el, és fokozatosan visszaszorul a megemlékező, valamint a generációs élmény befolyásolta kutatások aránya.

A szakirodalom „megugrása” nem kizárólag, de nagymértékben kötődik a tíz évenkénti „ritualizálódó” évfordulókhoz. 2008 ebből a szempontból nagyon termékeny volt, részben a személyes érintettség már érzékelhető visszaszorulásával, részben a téma elfogadottá, intézményessé válásával párhuzamosan. Ekkor indították meg például a „*The Sixties*” című kortörténeti jellegű folyóiratot, és sok összehasonlító, és monografikus kötet jelent meg több világnyelven, és persze konferenciák, konferencia-kötetek és tematikus folyóirati különszámok sokasága látott napvilágot.

Az 1968-as mozgalmak és mobilizációk a társadalomtudományokban persze nem szűkíthetők le egyetlen évre, és egyetlen homogén és elkülönült mozgalomra sem. Nyilvánvalóan az előző évek és évtizedek társadalmi, gazdasági és kulturális folyamatainak eredménye jelent meg az 1966–1970 közötti mozgalmi és tiltakozási ciklusban, hullámban. A témában például a „hosszú hatvanasokat” 1956 és 1977 időtávjának keretében javasolják és kívánják elemezni, Horn is 1956–1976 közé teszi a tárgyalt időszakot. A Davis és munkatársai szerkesztette kötet a hatvanas és hetvenes évekről beszél a társadalmi mozgalmak mozgósítása, csúcspontjai és lecsengésük ciklusának keretében.

Az újabb kutatások, amelyek az 1968-as mozgalmakban a sokféleséget és az eltérő jellegű – politikai, gazdasági-társadalmi, avagy kulturális – orientációkat hangsúlyozzák, más és más diszciplináris orientációval eltérő szemszögekből mást és mást előtérbe állítva, e mozgalomegyüttes kutatásában az interdiszciplináris igényességet kívánják érvényesíteni, és e tekintetben az itt tárgyalt kötetek megközelítésmódja példás.

ELMÉLETEK ÉS MOZGALMAK

Ugyancsak fontos általános probléma a társadalomtudományi megközelítést orientáló elméleti keret kiválasztása a mozgalmi mobilizációk elemzésében. Az 1968-as mozgalmak és az új baloldal, a marxizmus reneszánsza, pluralizálódása közötti kapcsolat nyilvánvaló. Minőségének és erősségének az értelmezése ugyanakkor vitatott. Sokan vélik úgy, például Heller Ágnes és Vajda Mihály is, hogy a marxizmus akkor már csak kifutópálya volt, amelyből a mozgalmak szellemi horizontja új irányokba, a posztmodern, az ökológiai és alternatív mozgalmak, a feminizmus, a békemozgalom, identitási mozgalmak – mint az USA-ban a Black Power – felé indult el. A feminizmus, avagy a különféle polgári kezdeményezések és a békemozgalmak távlataikban a hagyományos baloldal és a marxizmus feladása, tagadása révén alakították ki identitásukat. Azonban tagadhatatlan, hogy az 1966–1970 közötti mobilizált mozgalmakat jellemezte az antiimperializmus, hiszen épp az USA vietnami háborúja elleni tiltakozás volt az egyik átfogó téma, amely elméletileg a

marxi-lenini és imperializmuselmélet megújításához vezetett a társadalomtudományokban is a vilárendszer-elméletek (Wallerstein és mások) formájában.

Az antimilitarista, békemozgalmi filozófiának az ellenkultúrában is megvolt a hatása. Gondoljunk a brit és az amerikai hippy- és rockkultúrának a polgárjogi mozgalmakban gyökerező, a fontos szocializációs mintákat megjelenítő beat- és rockzenében, filmművészetben és irodalomban való oly nagyhatású megjelenésére. Az sem tagadható, hogy a '68-as mozgalmak erőszakos, terrorista irányai, amelyek sok nyugati országban egészen a hetvenes évekig, sőt még tovább is kihívást jelentettek a demokrácia és politikai kultúrája számára, a Marxtól származó forradalomelmélet nyomán Mao, Marcuse és Guevara valamint Fidel Cstro gyakorlata révén az antiimperialista küzdelmet a mindennapokban kívánták megvalósítani. Ezek a radikális irányzatok, a demokrácia stabilitását és politikai kultúráját veszélyeztették. (Ezért ma már nehezen fogyasztható – legalább is véleményem szerint – az a korábbi Mao- vagy Guevara-kultusz, amely '68-at jellemezte és szimbolizálta.)

Körkörös zsákutcákhoz vezetnek az említett elméleti orientációs tendenciák, hiszen adja magát a marxizmus és a sokféle neomarxizmus akár a vilárendszer-szemlélet avagy más újabb teoréma formájában, mint olyan elmélet, amely éppenséggel a saját forradalmi programjának hordozóit – amely már nem a hagyományos értelemben vett proletariátus, hanem egyéb társadalmi csoportok, az ellenkultúrát fogyasztó és termelő fiatalok, főképp a diákok, a harmadik világ szegényei, a föld nélküli parasztok, majd a „prekariátus” stb. – ösztársadalmi kontextusban képes értelmezni és a mozgalmi mobilizációk stratégiájának és taktikájának a megalapozását is ígéri.

Súlyos társadalomtudományi viták egész történeti sora kapcsolódik ezekhez a problémákhoz.

Eközben azonban a marxizmus, avagy még szélesebben a baloldaliság minden formáját a társadalomtudományokból száműzni kívánó elméletek és gondolkodók sem tétlenkedtek, hanem megütköztek a frankfurti iskolával a német pozitivizmus-vitában, avagy C. Wright Mills, Alain Touraine és a hasonló kritikai szociológusok elkötelezett tudományának bírálataiban. Úgymint Niklas Luhmann, Helmut Schelsky, Raymond Aron, Ralf Dahrendorf és mások a felvilágosodásra épülő „értelmiségi” szerep és gondolkodás egészét is megkérdőjelező elméletei (például a híres pozitivizmus-, avagy a Habermas–Luhmann-vitákban).

Kelet-Európában sokak számára talán éppen az 1968-as szovjet intervenció miatt nagyon mást jelent a baloldaliság és marxizmus. Akkor és 1989-ben is leszerpelt, és nem volt kedvelt, mint a társadalomtudományok orientálására alkalmas elméleti keret. Ezzel szemben Nyugat-Európában megőrizte pozícióit, még ha gyengült is. A kelet-európai ellenzéki gondolkodók egy része hajlamos volt a naiv radikális marxizáló-trockizáló-maoizáló-anarchista radi-

kalizmust 1968 körül egészében elítélni és a szabad piac és a pluralizmus és jogállam kritikáját nagyon nem szeretni, mint ahogyan azt például Václav Hávelnek a nyugati békemozgalmak és zöld mozgalmak aktivizmusát kritizáló írásai jelenítik meg.

Ugyanakkor jelen volt, sőt jelen van az akkori és – ma már egykori – alternatív, ellenzéki gondolkodók körében az 1968-as, nyugati mozgalmak és a demokratizálódást célul tűző ellenzéki mozgalmak között a szolidaritást és szövetséget, a hasonlóságokat hangsúlyozó megközelítés. Például a magyar ellenzéki mozgalmakban is, ahol periferiálisan megjelent a maoizmus, de jóval hangsúlyosabban volt jelen a neoliberalizmus, főképp a gazdaságról gondolkodók körében és a '68-at követő, azzal azonosuló szociálliberális orientáció, amely a felbomlott „budapesti iskola” egy részét jellemezte.

A kommunista országok számára 1968 „ellopott forradalom” maradt, amit Prágában és Varsóban végeztek ki moszkvai nyomásra, Jugoszláviában pedig Tito sajátította ki, ahogyan Mao Kínában. Nyugatról nem nagyon értették akkor Keletet, és fordítva. Az 1968-ban Kelet és Nyugat között megosztott Európa ma is különféle perspektívákból látja 1968-at. E különféle perspektívák hol kreatív, hol egymást megzavaró egymásra vetítése jellemző a keleti és a nyugati 1968-al kapcsolatos hagyomány különállásának, lehetséges kapcsolatrendszerének és viszonyrendszerének tanulmányozásában. 1968 mozgalmait úgy is értelmezhetjük, mint egy új „res publica” megalakításának kísérletét, új típusú politikai közösség kialakításának modelljét. A modellezés nem íróasztalon történik, hanem gyakorlati cselekvésekben, kritikákban és tiltakozásokban megy végbe – avagy utópikus modellek kialakításában és propagálásában, diffúziójában. Az „új köztársaság” mindenképp a nép folyamatos és lényegi részvételére épül, mint azt az elemzők többsége megállapítja, tehát radikális részvételi és főleg közvetlen demokrácia, „erős” (strong), ahogyan Benjamin Barber értelmezi. Tehát részvételi típusú demokratikus kísérletezésről van szó, amelyben azonban nem közvetlenül az ókori görög modell, hanem inkább a különféle, az első világháború utáni „tanácsdemokratikus” kísérletek szolgálnak mintául, amelyek később akár a „deliberatív” demokrácia programjába is beilleszkedhetnek. Barber néhány éve a metropoliszok demokráciájáról értekezett, szemben a poliszokkal. Az aktivista, participatorikus, a „bázisra” épülő és globális demokrácia a '68-at követő kortárs mozgalmak közös szemléleti öröksége.

ELTÉRŐ MEGKÖZELÍTÉSEK HASONLÓ KÖVETKEZTETÉSEK?

„1968 szelleme. Forradalom Nyugat-Európában és Észak-Amerikában. 1956–1976.”
A közvetlen demokratikus kísérletezést látja „68 szellemének” kutatója, Gerd-

Rainer Horn, az ebből az időszakból aktuálisnak bizonyuló üzenetnek a mai demokráciák válságainak és problémáinak a kezelésére (216–218.).

Horn társadalomtörténész, aki különféle 20. századi témákban publikált monográfiákat, mint a nyugat-európai munkásmozgalom története, avagy a katolikus egyház társadalmi tanítása, és szerzőtársakkal már a jelen monográfia mellett is foglalkozott a '68-as mozgalmakkal. A témában egyéb publikációinak száma igen magas, tehát egyik központi kutatási témája 1968, Nyugat Európában és az USA-ban.

A kötet jó értelemben vett összehasonlító mozgalomtörténeti monográfia, amely kitűnően, sőt olvasmányosan, szórakoztatóan van megírva, széles történelmi és összehasonlító perspektívában tárgyalja a kiválasztott témákat. A hagyományos nagy modellek, USA, Franciaország, Németország (NSZK) mellett a kötet jó kitekintést ad Spanyolország, néhol Portugália és Belgium, valamint Hollandia mozgalmaira és konfliktusaira. A nonkonformista előzményeket, a diákmozgalmat és a munkások sztrájkjait és egyéb küzdelmeit kíséri végig a kiválasztott országokban – újabb kötete épp a munkásság szerepét elemzi összehasonlító perspektívában. Húsz év, 1956–1976 perspektívájában gondolkodik, amely a mozgalom látenciáját, kevésbé látványos előkészületeit, a művészeti-politikai irányzatok szellem és társadalomtörténetét, illetve a rock- és popkultúrák művészettörténetét dolgozza fel részletekbe menő dokumentációval és hozzáértéssel. A kötet valóban interdiszciplináris társadalomtörténeti keretben kapcsolja össze azokat a szálakat, amelyek országonként eltérő idődimenzióban – például az NSZK már 1967-ben forrong, Olaszországban pedig egészen a hetvenes évekig fut ki a konfliktus – eredményeznek mozgalmi úgynevezett „fehéren izzó” (*white hot*) hirtelen és látványos mobilizációt, politikai és társadalmi csúcsfeszültséget. Hogy azután a társadalom normál-folyamata újra megindulhasson, de más, megváltozott, új „feszültségekkel”. Így például a feminizmus az USA-ban és az NSZK-ban egyaránt a diákmozgalmak belső konfliktusából termeli ki a széles társadalmi hatást gyakorló új „növedék-mozgalmat”. A diákság társadalmi szerepének profilírozása a kortárs nyugati felsőoktatás struktúráinak és problémáinak elemzéséből nő ki a kötetben, de világossá teszi a szerző, hogy a felsőoktatási politika megváltoztatásán túl nyilvánvalóan az össztársadalmi, gazdasági és kulturális változás igénye vezérelte a diákokat és az egyéb, a mobilizációba bekapcsolódó csoportokat. Ezek közül főként a nagyipari munkások és a kreatív szabadfoglalkozású művészek és tudósok kapnak figyelmet a Horn által kialakított értelmező modellben (93–131.). A negyedik fejezet (131–190.) a régi és az új baloldal, a marxizmus reneszánsza és a kommunista jellegű pártok szervezeti megújulása közötti kapcsolatrendszer elemzi, amely talán kicsit szárazabbnak és részletezőbbnek tűnik az első három, igen dinamikus és olvasmányosan megírt fejezet elolvasása után.

Ezt követően kerül sor az ötödik fejezetben (199–228.) az új részvételi demokratikus modell kialakulásának bemutatására és annak a tézisnek a megfogalmazására, amely szerint az ilyen típusú modellek az 1968-as társadalmi mozgalmak körében előtérben állnak. A demokratikus mozgalmak és a demokratizálódás kapcsolatának kritikusabb elemzői olyan véleményeket fogalmaztak meg, hogy a demokratikus jogok igénylői nem mindig folytattak igazán inkluzív és demokratikus gyakorlatot a belső döntéshozatalban. Az 1968-as mozgalmakban még élt a bolsevik típusú pártból elindult új típusú munkáspárt mítosza, és akkor még nem voltak ismeretesek a mai civil mozgalmak szélesebb demokratizálódását biztosító modern kommunikációs technológiák sem.

Túlzottan evidensnek tartom a kötet konklúziójában (228–241.) a demokratikus mozgalom és a demokratikus reform, átalakulás közvetlennek feltételezett megfeleléseit. Ez az igény szemléletileg valóban jelen volt a '68-as mozgalmakban, de a gyakorlat problémáiból más képet kaphatunk erről. Például a feminizmus úgy nőtt ki a kezdeti diákmozgalmakból, hogy a diákmozgalmat machoizmussal, a nőket kirekesztő gyakorlat reflektálatlan fenntartásával vádolta és ez kapott széles lehetőségeket eme érvelés alapján a későbbi látványos további fejlődésre.

A másik probléma a '68-as mozgalmak és a demokrácia kapcsán e mozgalmak némelyikének viszonya az erőszakhoz, jobban mondva az állami erőszakmonopóliumhoz, amelynek gyakorlati megkérdőjelezése és annak elméleti előkészítése, az ún. politikai forradalmi stratégia már önmagban a képviselői demokrácia folyamatainak és intézményeinek „forradalmi” veszélyeztetését jelenti. '68-ban még a munkás- és marginalizált csoportmítosz működik, amelyhez később az alternatív mozgalmak társítják az erőszakmentes civil társadalmi átalakulás programját, amely azután 1989 átalakulásait is jellemezte.

1968 valóban radikális és sokszor erőszakos tiltakozási potenciálokat szabadított fel a nyugati társadalmak egy részében, ahol is hosszú időre bevetté vált a radikális, a rendfenntartókkal való ellenállással párosuló tüntetési kultúra, mint például Olaszországban (111–115.). Ez majd a nyolcvanas évek mozgalmaiban kerül leváltásra az akkor újrafogalmazott stratégiai koncepció, a civil társadalom erőszakmentes ellenállása és polgári engedetlensége révén az új mozgalmak kultúrájában.

Az *„Európa 1968-a. A forradalom hangjai”* című kötet egy igen érdekes kutatási projekt alapján készült, több szerkesztővel és fejezetenként több szerzővel. A kötet egyik célkitűzése, hogy 1968 európai egységét érzékeltesse. A hagyományosan két részre, keleti és nyugati területekre szakított kontinens egységét kívánja bizonyítani aktivisták interjúinak és civil valamint politikai szervezetekkel folytatott konzultációk és más források alapján.

A kb. 500 interjúnak majd 5%-a (25), magyarokkal készült, akik egyetlen kivételtől eltekintve nevesítve vannak, ismert volt ellenzéki, disszidens akti-

visták. Magyarországról hét ellenzéki szervezet tagjaival konzultáltak: a „maoisták”, a balatonboglári Kápolna Tárlat, a „Budapesti iskola”, a Lukács-kör, Orfeo Művészcsoporth, Regnum Marianum, KISZ-reformerek. A két kör az egyéni interjúk és a szervezeti tagsággal folytatott konzultációk között átfedések voltak a magyar esetben is (így például Haraszi Miklós, Heller Ágnes, Galántai György és mások esetében). A szervezeti tagság 15 országból vett mintán alapult. Mint a magyar esetben, ez nagyrészt egybeesett az interjúk alanyainak körével – a SZU-tól Izlandon át az NDK-n keresztül Spanyolországig terjedő skálán (339–343.).

A kutatói team egyik célja az 1968-as hullám korábban a főbb városokra (Párizs, Frankfurt stb.) orientált vizsgálatának „decentrálása” volt (6.). Ez egy igencsak indokolt szempont, akárcsak a vezéreszme, az egységes 1968-as Európa-kép (7) kialakítása a korábban két részre szakadttal szemben. Az interjúk és azok feldolgozás az „*oral history*” átgondolt és a projektek alkalmazottan kialakított koncepciójára épült (7–15.). Az anyag demonstrálását szocializációs és strukturális csomópontok orientálják, a 3 részre osztott 10 fejezetben;

Első rész: Aktivistává válni, 1–3. Ráébredések, Családok, Inspirációk.

Második rész: Aktivistának lenni, 4–10. Forradalmak, Találkozások, terek, Kiszakadók (drop-outs), Hitek, Gender és szexualitás, Erőszak.

Harmadik rész: Az aktivizmus értelmezése (*making sense*): 11. Reflexiók.

Ez az értelmezési keret komplex, jól átgondolt, a struktúrák és folyamatok kapcsolatára épülő szocializációs és komparatív-interdiszciplináris szemléletmód nagyon jól sikerült szintézisét eredményezi a kötetben.

Témánk szempontjából érdekes volt a 10., az erőszakkal kapcsolatos fejezet. Az erőszak sikamlós kérdését megfelelő kategóriarendszerrel elemzik az interjúk a szervezeti konzultációk alapján, lehetőleg az összes országok tapasztalatait tekintetbe véve, azonban a téma szempontjából nagyon fontos országok kiemelt tárgyalást élveznek. Úgymint az akkor még diktatorikus-autoriter Spanyolország és Görögország, ahol a fennálló rezsimekkel szemben igazolt-nak tűnt sokak számára a baloldalon az ellen-erőszak alkalmazása az ellenállásban. Avagy Észak-Írország esete, ahol az egymást erősítő etnikai és vallási konfliktus mentén szerveződött meg a széles és mély konfliktus, mindkét oldalon erőszakos stratégiával. Nyugaton legalább is jelen volt az erőszakos és az erőszakmentes irányzatok közötti feszültség.

A kötet konklúzióiban az antiimperializmus átfogó és integratív jellege, a politikai múlt feldolgozása a mulasztások mentén kerülnek elő magyarázati keretként – ez főleg a náci hagyományt és a később újra egyesített Németországot érinti –, de jelen van Franciaországban, Spanyolországban és a poszt-kommunista államokban is. Európában ma 1968 a történeti emlékezet és a politikai kultúra hagyományának mindenütt, bár eltérő mértékben a része. Ezért volt jellemző a viták felélénkülése 2018-ban, az 50. évfordulón, amely

újabb tudományos összegzéseket is eredményeket hozhat majd magával távlatilag.

A szerzői kollektíva által szerkesztett *Megváltoztatni a világot – megváltoztatni magunkat. Politikai tiltakozás és kollektív identitások Nyugat-Németországban és az USA-ban az 1960-as és az 1990-es években* címmel először 2010-ben megjelent kötet a Heidelbergi Egyetem Amerikai tanulmányok intézetének a Volkswagen Alapítvány által finanszírozott konferenciáinak a publikálása. Mind elméleti, mind pedig mozgalmi szempontok szerint USA–NSZK összehasonlító tanulmányokat állít előtérbe. Olyanokat, mint a frankfurti iskola és a '68-as mozgalmak viszonyában az USA és az NSZK külpolitikája számára felvetett kihívások a két ország diáktiltakozásai révén. Folytatva a fent már megkezdett szálat, Ingrid Gilcher-Holtey tanulmányát „Az új baloldal és az erőszak”-ot emelném ki itt (155–167.). Felvetődik az a fontos kérdés, hogy mit is tekintünk valójában erőszaknak? Sajnos mind az NSZK-ban, mind az USA-ban kialakultak azok a fegyveres csoportok, akik a szűkebb értelemben terrorista, szándékában és igazolásában a forradalommal igazolt manifeszt fegyveres erőszakot alkalmaztak az államhatalom, vagy a Rend megtestesítői ellen.

Ahogy szerzőnk fogalmaz: „Az Új Baloldal szimbolikusan anticipálta és cselekvéssé formálta Foucault igényét a hatalom leleplezésére és a Leviathanon túli világ megmutatására. A hatalom decentralizált értelmezése és az erőszak kiterjesztett felfogása segítette az Új Baloldalt a hatalmi viszonyok, valamint az erőszaknak a mindennapokban, a családban és a nemek közötti viszonyban való megjelenésén gyakorolt kritikájának megfogalmazásában. Így kialakultak az új és finomabb megközelítések az erőszak kritikájában: szimbolikus erőszak, kulturális erőszak, rituális erőszak, és végül de nem utolsósorban szexuális erőszak, amelyek helyet kaptak az új baloldal társadalomkritikájában és a 21. század jogfelfogását is átformálták.” (167.)

Az Új Baloldal ugyancsak elismert elemzője Georgy Katsiaficas állítja élére a témát a „Szavazás és golyók között” címet viselő tanulmányában (241–253.), ahol főleg az utcai erőszakot alkalmazó autonómok és a városi gerillák gyakorlatát elemzi a két országban.

A kötet érdekessége, hogy az alapul szolgáló konferenciák keretében a veterán és a mai aktivisták vitái is megjelentek, amelyekből a kötet érdekes dokumentációt közöl (277–302.). Figyelemre méltó hozzászólások hangzottak el itt az amerikai és a nyugatnémet aktivisták önértelmezésével kapcsolatban. Tom Hayden az USA-beli egykori SDS (Students for a Democratic Society) aktivistája továbbra is aktív a kortárs globalizációkritikus mozgalmakban a huszonegyedik század elején (281–282. és 292–294.). „Nem kíván a múzeumba menni” – továbbra is aktív, sőt aktívan elemzi a társadalmi mozgalmak új formáit –, akárcsak Todd Gitlin. Az erőszak megnyilvánulásait inkább szituációs kontextusból, és nem mint a frankfurti iskola, strukturális okokból értelmezi.

Így beszélt korábban a mára bekövetkezett 50. évfordulóról: „öt év múlva kezdődik, és ellen kell állnunk a feledés falánának és támogatnunk kellene azokat a kezdeményezéseket amelyek lehetővé teszik az emlékezést” (281–282.).

A kötet a német–amerikai tengelyen kiteljesíti az azonos és különleges, sajátos tendenciák megmutatását, így az NSZK-ban oly fontossá vált adekvát megemlékezést a Holocaustra és annak felelősségi viszonyaira a magán- és közintézményekben. Ez minden bizonnyal egyike a német sajátosságoknak, akárcsak a súlyos teoretikus, filozofikus vitatkozás, és a két német állam elválasztása miatt a nemzeti egység hiánya az 1968-as megemlékezésekben, amelyek karakterisztikusan eltérőek a még mindig megosztott „két” német politikai kultúrában, és olyannyira, hogy magam is meglepődtem.

A Vladimir Tismaneanu által szerkesztett és 2011-ben megjelent *„1968 ígéretei. Válság, illúzió, és utópia”* című kötet a hasonló című 2008-as konferencia anyagára támaszkodó projekt eredménye, amely a Román Kulturális Intézet támogatásával készült és az akkor Budapesten még zavartalanul működő CEU Press kiadásában jelent meg. Tismaneanu sok egyéb témája mellett a kelet-európai ellenzéki mozgalmak, és azon belül a béke és ökológiai kezdeményezések bemutatató korábbi kötetek szerkesztőjeként ismert. Szemlélete közelebb lép a magyar és a kelet-európai problémákhoz, mint az eddigieké. A jeles – román származású ám Nyugaton élő – politológus, Tismaneanu impozáns vállalkozása a kelet-európai '68-as tematika koncentrált megjelenítésének egy kiemelkedő kísérlete az angol nyelvű szakirodalomban – legalábbis nem találtam még jobbat ennél. A bevezetés szerint a szerzők jó része már aktív részese volt az akkori eseményeknek (6.). Jó részük a régióból származik, de sokan nyugati intézményekben dolgoznak, tehát van tapasztalatuk a Kelet–Nyugat-viszonyrendszer mibenlétéről, a társadalomtudományi tradíción belül. A szerkesztő nyelvi és egyéb kötődései következtében az ismertetett köteteknél jóval nagyobb súlyt kap itt Románia és a Balkán más államai, jelesül az egykori Jugoszlávia fejlődése.

A kötet az 1968-as témakörrel kapcsolatosan érinti a Kelet-Európában sokáig tabunak számító zsidókérdést is (15.). Ez több szálon jelen van a politikai gondolkodásban és elemzésben, így főképp az újraegyesített Németországban ma is a keleti és nyugati németek egyik vitapontja, hogy ki, mikor és miért feledkezett meg a holocaust iránti felelősségről, és mit is jelentett az NDK és az 1968-as nyugati diákok antifasizmusa. Erről bizony még ma is talán inkább közéleti, mint társadalomtudományi viták folynak, amelyek a sokat dicsért német „emlékezetpolitika” – mármint a nyugat-német – kritikáját is jelentik. Másutt a kommunista establishment zsidósága és vele az új balos kommunizmus zsidósága – értsd, a gondolkodók és aktív támogatók között – hangsúlyos, vagy inkább kihangsúlyozott jelentősége kapott politikai szerepet (például Franciaországban 1968-ban Cohn-Benditet mint német zsidó értelmiségit szid-

ják és utasítják ki). Lengyelországban pedig épp a kommunista vezetés indít cionistaellenes kampányt a '68-as aktivisták körében, és ez jelenik meg politikai gyúanyagként. A lengyel '68-ban jelentős csoport kivándorlását hozta magával ez a politikai kampány, amelyben jeles társadalomtudósok is benne voltak, így a nemrég elhunyt kitűnő szociológus Zygmunt Bauman is ekkor és emiatt az antiszemita kampány miatt távozott kényszerűen külföldre – úgy tudom. Ennek a kérdéskörnek újabb csavarokat adtak az arab–izraeli háborúk, és a szovjet blokk támogatta arab oldal sorozatos vereségei, ami a nyugatnémet és a palesztin terrorista mozgalmak tengelyének kialakulásához vezetett.

Aurelian Craitut tanulmánya a *„Politikailag gondolkodva. Raymond Aron és az 1968-as francia forradalom”* betekintést nyújt az ismert francia liberális gondolkodónak az új baloldal és a tiltakozási hullám témájáról alkotott véleményébe. A kitűnő tanulmány szerint Aronnak egy igen fontos „esemény” volt a francia '68, amelynek önálló kötetet szentelt, a *„Megfoghatatlan forradalom”* címmel.

Tocqueville-hoz hasonlóan igyekezett Aron a forradalom problematikus elemeit számba venni, és fő iránya nem a diákság problémáinak értelmezése, hanem a nemzetivé terebélyesedett politikai válság komplex, több síkú elemzése volt. A francia politikai kultúrában a felkelés és forradalom, a mozgalmak központi szerepet töltenek be az 1968 óta ciklikus mozgalmi mobilizációk és válságok sorozata miatt.

Aron úgy vélte, hogy Nyugat-Európa politikai kultúrái közül épp a francia tapasztalhatta meg leginkább a liberális rezsimek sebezhetőségét. Szerinte itt ismét a francia „forradalombetegség” (107.) nyilvánul meg, mint annyiszor a franciák történetében. Edmond Burke klasszikus elemzése nyomán bírálja a francia értelmiségi szubkultúra „felforgató” karakterét. Ezért válik szerinte Franciaországban a racionális politikai vita helyett sok új téma az „utca politizálásának”, a „barrikádosdinak” a részévé (107.).

Tocqueville nyomán Aron éppen a forradalmat kirobantó okok között azonosítja az „egyenlősdinek” való elkötelezettséget, az etatista bürokratizmust, amelyek az egyetemi diákságot a rendszer egésze elleni felkelésre provokálták. A diákok tiltakozása nyomán kialakult szélesedő politikai válságban Aron a francia extremizmus iránti elkötelezettséget látja megjelenni, a radikális elutasításra való hajlamot, amelyet Burke és az ő nyomdokain a német liberális szociológus és közéleti személyiség, Ralf Dahrendorf is kritizált.

A francia kommunisták 1968-ban Aron szerint még relatíve közel állnak a moszkvai „gazdákhoz” és részesei a francia parlamentarizmus-ellenességnek, amely általánosabb probléma és szerinte egyébként nem elhanyagolható francia kommunista politikai szubkultúrán túli problémakör (108.).

Aron szociológiatörténetében Montesquieu és Tocqueville az a két francia gondolkodó, akik a brithez hasonló politikai mértékletesség hívei, a franciák körében virágzó absztrakt politikai extremizmus elutasítói. Montesquieu az

angol alkotmány idealizált, egyensúlyi szellemisége, Tocqueville pedig az amerikai demokrácia ugyan nem idealizált, hanem általa elkerülhetetlen világten-denciaként láttatott trendje alapján alakítja ki a politikai mértékletesség angolszász típusú szellemét. A *Demokrácia Amerikában* című fő művének egyik alfejezete Tocqueville-nál a *Miért nincsenek nagy forradalmak a demokráciában?* Aron elemzései tehát egy igen szerves kapcsolatot dokumentálnak az 1789-es és az 1968-as forradalmi kihívások alapján a brit és a francia liberalizmus radikálisuskritikája között.

Mindezt kiegészíti a hagyományosan Burke óta fennálló elutasításával mindenfajta értelmiségi szellemi radikalizmusnak a politikában. Ez szerinte a francia modellnek éppen a zsákutcás jellegét mutatja meg a kompromisszumokra és alkudozásra épülő brit többségi parlamentáris politikai kultúrával, a „kompromisszumosan kezelt politikai konfliktusmegoldással”.

Heller Ágnes, aki ebben a kötetben *Az 1968-as év és annak eredményei: Kelet Európai perspektívák* című írásával (157–167.) egyetlen magyar szerzőként szerepel, azóta többször kifejtette azt a véleményét, hogy 1968 az új struktúrák kialakítója, a strukturális változás időszaka volt. Ez a szemléletmód pedig egyenesen ellenkezik Aron véleményével.

Heller a modernitás lezárásaként és a posztmodernitás bevezetőiként mutatja be az 1968-as mozgalmakat. Szerinte a nagy utópikus koncepciók vezérelte mozgalmak a nagy ideológiák, univerzalisztikus eszmék utolsó megjelenítői voltak, amelyeket a pragmatikus, projekthez kötött, a mindennapi életet megváltoztató mozgalmi hullámok követnek. Heller úgy látja, hogy a ’68-as mozgalmak kettős természetűek, megvannak még bennük a hagyományos baloldali elemek, úgymint a forradalmi osztály, az antagonisztikus konfliktus, a párt, és az állam meghódításának mítoszai, de ezek ellentétben állnak a mindennapok kulturális forradalmát, a nemek közötti viszonyokat, a test megjelenítését, a családi viszonyokat, az összes tekintélyelvű viszonyrendszert, a munkahelyet, az iskolát átalakító célokkal. Heller tehát új minőségeket, intézményeket és persze dilemmákat lát 1968-cal megjelenni, de azokat az ellentétek egységében értelmezi, és ez nem csupán az Arontól való eltérés szempontjából, hanem 1968 általános értelmezésének szempontjából is nagyon lényeges elem.

Karol Edward Soltan, az USA-beli Maryland Egyetem politológia és kormányzattan (governance), valamint jogász professzora az ENSZ és az USAID vezetőként nemzetközi missziókban különféle megbízásokat ellátó szakértője szerint: *„A hatvanas évek szelleme megosztott”* (131–157.) – mely tézis ellentétben áll Horn *„1968 szelleme”, mint viszonylagos egység* tézisével. Módszertani szempontból nagyon fontos, hogy a dialógus- és konfliktuspartnerségként jellemezhető megosztottságot és kommunikációt állítja előtérbe és ezáltal 1968-at nem homogén, hanem belülről megosztott egységként jellemzi. Soltan a ’68-

as szellemiséget a dialógusok sorozatának látja és láttatja, és nem egy homogen ideáltípusnak tekinti.

Ezt óriási előrelépésnek tartom, az egységes vezérelv Horn- avagy Aron-féle téziséhez képest, mert az 1968-as kultúrát és tartalmat nem utópikusan és szubkultúrában megjelenített kihívásként kezeli, hanem a társadalmi-politikai folyamat egyik dialogikus elemeként, amely ily módon kölcsönhatásban áll más irányzatokkal. S azokkal egymást kölcsönösen gazdagíthatják konfliktusaik és kooperációik révén. Így nem „epochális” és történeti létezéssel áll előtünk 1968, hanem a fejlődés és alakulás és alakítás egyik szellemi, kulturális erőcentrumaként.

Amely minden olyan mozgalom értelmezésének a perspektívája lehet, amely nem azonosul valamely követelés és célrendszer rövid távú megvalósításával, hanem a társadalmi valóság hosszú távú alakításával kíván foglalkozni. Nos, ez a két modell a szűkebb értelemben vett politikai mozgalmak és a hosszabb távú társadalmi mozgalmak tipologizálásának és megkülönböztethetőségének a lehetőségét hordozza, amely 1968 esetében ugyanannak a kontextusnak a két egymás mellett, és egymásban élő aspektusát jelenti.

Azt szeretném ezzel mondani, hogy 1968 egyszerre volt rövid távú politikai mozgalmak – pl. Franciaországban az ún. „Májusi” mozgalom, a maga konkrét politikai követeléseivel, amely azután elbukott – és egyszerre volt Franciaországban és sok helyen másutt is a szélesen értelmezett civil társadalmi és kulturális változások előhírnöke, amelyek két emberöltő után megvalósulnak Franciaországban és másutt is. Így az *az emberi jogok új értelmezése felé mutat*, amely magába foglalja az azonos neműek házasságát, a szociális jogok kiterjesztését, a demokrácia új felfogását, Európa és a világ többi része közötti kapcsolatok nem hierarchikus és kizsákmányoló, hanem kooperatív és szolidáris átalakítását.

Soltan nagyon eredeti elemzését nem tudjuk itt egészében rekapitulálni, ő a „kreatív emberi ágens” (*creative human agency*) bonyolult és érdekes koncepcióját vezeti be a '68-as szellemiségnek a megosztottságában is a fejlődést segítő és annak részeként funkcionáló jellegének leírására. Ehhez a társadalomelmélet, a demokráciafelfogások (147–153.) szintjén a diskurzusok komplex kapcsolatrendszerként, sajátos dialogikus „intézményes ágensként” értelmezi a hatvanas évek üzenetét, mint 1968 megosztott és megosztó szellemét. Szerinte a hatvanas évek önértelmezése is megosztott (153–154.). Soltan felveti azt a kérdést, hogy vajon a liberalizmus és demokrácia újabb értelmezésével találkozhatunk-e 1968-ban, avagy a bolsevik típusú marxista-kommunista projekt újabb kiadásával?

Így fejezi be hihetetlenül kreatív és inspiráló írását: „Ilyenek voltak a hatvanas évek: zavarosak, nem kellően artikuláltak, vadak és veszélyesek, telve orientáció nélküli idealizmussal és mélységesen megosztottak. Azonban az előzmények és az utóhatások kontextusában értelmezve az intenzív kulturális

átalakulás periódusa voltak alapvetőek a kreatív civil ágens (a civil társadalom – Sz. M.) új projektjének kialakítása szempontjából, részesei annak a lassan kialakuló válasznak, azoknak a szimptomáknak a kihívására, amelyeket Max Weber a modernitás »vasketrece«-ként (iron cage) azonosított.” (154.)

A kötet összefoglaló tanulmányát a már akkor bőven világhírű Charles S. Maier, a Harvard Egyetem Európa Tanulmányok Intézet vezetője írta. Úgy véli, hogy Európában 100-200 évente „szellemi és intézményes nagytakarításra” van szükség, s ezért jó lesz komolyan venni az 1648–1848–1968–1989 dátum-sorozatot. Milyen értelemben lehet ezeknél sikerről és kudarcról beszélni? Diskurzusában a szerző nem állapít meg semmiféle egzakt kritériumot ehhez, hanem a rövid távú és a hosszú távú siker és hatás eltérő dinamikájára hívja fel a figyelmet, amelyet valóban hasznos a történelem, a forradalmak és mozgalmak elemzésekor észben tartani. Eltér ugyanis a közvetlen politikai eredményesség és az intézmények szerkezetének átalakítására vonatkozó hosszabb távú hatás (413–414.). A trendek azonosítására van szükség, amelyek a jövőt formálják, nos erre ötven év után valóban tehetünk akár sikerrel kecsegtető kísérletet is. Vajon 1968 már terhes volt-e 1989-el, ahogyan 1848 volt 1870/71-el, 1918 pedig 1938/39-el? (417.) – teszi fel megválaszolandó kérdésként.

„Történészekként rá vagyunk kényszerítve annak megválaszolására, hogy milyen mértékben voltak globális mechanizmusok a háttérben 1968-ban? Hiszen ma a nemzetközi gazdasági fejlődési folyamatok egymást metsző golyagában élünk, amelyek a piaci mechanizmusok válságát és a politikai instabilitást eredményezhetik. A talaj kicsúszott a lábunk alól. Globalizált világunkban mindegy hogy strukturálisak avagy konjunkturálisak a pénzügyi válságok mechanizmusai, azok mélyen össze vannak kapcsolódva más gazdasági mechanizmusokkal...” (420.)

Hogyan és miért lehetséges, hogy a jóléti társadalmak és a szűkösség társadalmai 1968-ban egyszerre és hasonló tiltakozó mozgalmakat termelnek ki? A folyamat győzött a struktúra felett? A diffúzió a média és a rockkultúra révén ment végbe, vagy vannak ezekben a társadalmakban bizonyos strukturális hasonlóságok is, amelyek fogékonnyá tették őket ebben az irányban? De hiszen rendben voltak a gazdasági mutatók az 1960-as években szerinte. Maier az észak–déli konfliktus újraértelmezését látja érvényesülni ott és akkor a központi és globális tényezők eredményeként. Ezt találja a változásokra való hajlam szignifikáns kontextusának, amelyek a keleti blokkon belül is megjelenve (Csehszlovákia vs. SZU, 1968) a korábban megkérdőjelezhetetlennek tűnő bipoláris, hidegháborús világrend végét jelezték (429.).

„1968 olyan momentumot jelenített meg, amelyben egy új generáció hatékonyan alakította át a Kelet-Nyugat konfliktusa által dominált világrendet, és a releváns elitek ezt a helyzetet arra használták fel, hogy különféle belpolitikai érdekeiknek megfelelően azt észak–déli konfliktusra épülővé alakítsák át. [...] 1968 egy tökéletlen kihívás volt az ipari társadalmak szerkezetét tekintve, mind

a kapitalista mind a kommunista rendszerekben. Reakciót jelentett a fordista munkaerő-fegyvelmezésre épülő kultúrára és társadalomra.” (430.) A posztindusztriális felszabadulás igénye vezette a tiltakozókat, akik az antikolonialista küzdelem idealizált imázsának keretében értelmezték tiltakozásukat, amelyet a vietnami háború és az USA-beli feketék problémái igazoltak számukra (431.).

Azonban 1968 nem csupán a fejlett ipari társadalmakban rendelkezett mobilizáló erővel, hanem szerinte mindenütt, ahol a bürokrácia kiépítéséhez kialakították a tömeges egyetemi képzést, amelynek diákjai nem kívántak elhelyezkedni a karkai módon az ő számukra felépített „Kastély” rendszerében, hanem fellázadtak a bürokratikus-autoriter rendszerek ellen mind Kelet-Európában, mind egy sor posztkoloniális rendszerben, Afrikában és Dél-Amerikában (431.).

(Ez a hasonlat engem Orson Welles-nek a Kafka-féle „Per”-ről készítette 1962-es filmjének megcsavart végére emlékeztet, amikor a két kivégzött, a „törvényszolgákat” a kézigránát visszadobásával kergeti el a nem létező bűn miatt halálra ítélt főszereplő „K” ... és élve marad.)

A gondolatmenet zárásaként Maier megállapítja, hogy 1968 korszakos volt, mert egy korszakot lezárt, egyet pedig megnyitott, a második világháború utáni hidegháborús korszak „fordista”, a munka diszciplinálására épülő társadalmát és kultúráját zárta le, amely elnyomott mindenféle utópiát, amely ezért most *Peter Pan* – az ő megfogalmazása – *utópikus tündérkapacitásaival* tört fel 1968-al. Az új generáció új értékrendet, kultúrát és új globális és belpolitikai konfliktusokat és törésvonalakat jelenített meg a hatvanas években, azaz igenis a strukturális változások hordozója volt, még akkor is, ha résztvevők és aktivisták – akár csak sok követőjük – később elhatárolta magát az „őrület momentumától” (*moment of madness*), 1968-tól, a kellemesebbé alakított posztindusztriális mindennapok élményközpontú luxusra épülő nyugati kényelmének élvezete közben (432–433.).

AZ ISMERTETETT MŰVEK TÁRGYALÁSUK SORRENDJÉBEN:

Horn, Gerd-Rainer: *The Spirit of 1968. Rebellion in Western Europe and North America, 1956–1976*.

Oxford–New York, Oxford University Press. 2007, 254 oldal. ISBN 978-0-19-927666-0.

Gildea, Robert–Mark, James–Warring, Anette (eds.): *Europe’s 1968. Voices of Revolt*. Oxford University Press. 2013, 382 oldal. ISBN 978-0-19-958751-3.

Davis, Belinda–Mausbach, Wilfried–Klimke, Martin–Mac Dougall, Carla (eds.): *Changing the World Changing Oneself. Political Protest and Collective Identities in West Germany and the US in the 1960s and 1970s*. New York–Oxford, Berghahn Books. 2010, 2012, 334 oldal. ISBN 978-0-85745-804-9.

Tismaneanu, Vladimir (eds.): *Promises of 1968. Crisis, Illusion and Utopia*. Budapest–New York, Central European University Press. 2011, 449 oldal. ISBN 978-6155053047.